

Н. Я. ДЗЮБИШИНА ПРИЙМЕННИКИ ТА ЇХ ОМОНІМИ

При переході однієї частини мови в іншу виникають лексико-граматичні омоніми. До таких явищ належить омонімія прийменників з повнозначними словами, які виконують відмінні граматичні функції в реченні. Розрізнити омонімічні утворення допомагає контекст, зокрема синтаксичні зв'язки, граматична та лексична сполучуваність, які є не лише критерієм для відрізнення прийменників від неприйменників, але тими чинниками, що сприяють формуванню прийменників на основі різних засобів мови.

Зв'язком, який може сприяти утворенню прийменника, є підрядний, якщо він виникає між прислівником та іменником. Той самий прислівник без залежного від нього іменника є власне прислівником, тим часом прислівник, який поєднується з певною формою іменника (у тому числі займенниковою), перетворюється на прийменник. Пор.: Село *вперед* перетинали річечки з численними кладочками (І. Вільде) і *Вперед* цієї кімнати стояли великі шафи (О. Іваненко); Зрозумівши Лесин маневр, Юрій пішов *напереріз* (А. Хижняк) і Таїр та Іса хвалько вилетіли *напереріз машини* (Т. Масенко). Прислівник може сполучатись також з прийменниковою формою іменника. Як правило, це іменники з так званими первинними прийменниками *в/у, від, з, до* тощо. Так утворюються складені прийменники типу *окремо від, разом з, синхронно з* та ін. Пор.: Словотворчі частки пишуться *разом, окремо* або через дефіс (Довідник з українського правопису) і *Разом з* братніми державами СРСР і НДР активно сприяють поглибленню процесу соціально-економічної інтеграції (Рад. Укр.); Напружились сталеві канати. *Синхронно* запрацювали лебідки (Веч. Київ) і Такий супутник висить над екватором..., обертаючись *синхронно з планетою* (Наука і суспільство). Через те що синтаксична властивість прислівника поєднуватись з певними відмінковими та прийменниково-відмінковими формами іменників часто подібна до синтаксичної властивості однокореневого прикметника, який може керувати синонімічними формами іменників, новостворювані на базі прислівників прийменники іноді мають формальні відмінності. Пор. варіантні форми прийменників *паралельно, паралельно з і паралельно до*, напр.: Хома зміряв поглядом цю пустиню і взяв курс на південь, *паралельно дамбі* (О. Гончар); Селище мало лише одну вулицю. Вона пролягала *паралельно з залізницею* (Нариси історії УРСР); Вулиці йшли вздовж лиману — дві крайні *паралельно до нього* (Там само). Формальна відмінність може супроводжуватись розрізненням значення. Наприклад, при поєднанні прислівника *навперейми* з дав. в. іменника передається значення перетину чийогось шляху: Яхта брала курс на одну з заток, моточовен мчав *їй навперейми* (Л. Дмитерко). У сполученні з ор. в. іменника складений прийменник *навперейми* з передає значення, синонімічні значенням прийменників, утворених на основі прислівників *навперейми* або *наперегони*, напр.: У стерні *навперейми* [наперейми. — Н. Д.] з кулеметами тріскотіли коники (П. Вершигора); Отак би і самій мчати далеко, далеко, далеко. *З вітром навперейми* [наперегони. — Н. Д.] (С. Журахович).

Синтаксичні зв'язки зумовлюють також розрізнення прийменниково-відмінкових форм іменника, зокрема *в унісон*, та омонімічних прийменників *в унісон* і *в унісон з*. Ці прийменники утворюються внаслідок того, що *в унісон*, синонімічне з прислівником *співзвучно*, переймає його синтаксичні властивості сполучатись з дав. в. іменника або з ор. в. іменника та прийменником *з*, напр.: — А ти чому не буваєш, не залишаєшся на танцях у читальні? — спитав *в унісон* Бронковим думкам Коминецький (І. Вільде); Він [поет] багато працював, удосконалюючи форму, шукаючи нове, що звучала б *в унісон з епохою* (Вітчизна).

Прийменники можуть формуватись під дією граматичної природи тих слів, з якими вони сполучаються. Визначальна роль при цьому належить дієслову. Візьмемо для прикладу утворення *на чолі*, яке співвідноситься з спільнокореневим дієприкметником *очолюваний*. Синтаксичні властивості цих форм однакові: вони вживаються при іменниках. Пор.: *Бригада на чолі* з Іваненком поспішала закінчити роботу (Рад. Укр.) і *Очолюваний Героєм Праці* колектив показав приклад іншим бригадам (Там само). Але буває, що сполучувальні

властивості утворення *на чолі* істотно змінюються. Передумовою цього є відносно вільний порядок слів у реченні, завдяки чому іменник, при якому звичайно вживається утворення *на чолі*, може відділятися від цього утворення дієсловом, напр.: На конференцію делегати *прибули на чолі* з молодим комуністом (Рад. Укр.). У подібних випадках відбувається перерозклад зв'язків між словами, а саме: утворення *на чолі* тяжіє до дієслова, що стоїть у реченні до нього ближче, ніж відповідний іменник. Це й сприяє перетворенню його у прийменник, причому до його складу входить також первинний прийменник *з*, тобто виникає складний прийменник *на чолі з*.

Як омоніми варто розглядати мовні засоби, що можуть то виступати в реченні в ролі присудка, то підпорядковуватись дієслову. Зокрема, за цією ознакою розрізняються прийменники, утворені від так званих предикативних прислівників. Пор.: Як це зараз нам *співзвучно!* (П. Тичина) і *Ллється й ллється тужлива дума* Оленчукова, і *співзвучно їй* озивається в душі Фрунзе все пережите в тюрмах, виношене на етапах, передумане на засланні (О. Гончар). У першому випадку повнозначне слово *співзвучно* виконує роль присудка, а в другому реченні *співзвучно* — прийменник, який встановлює зв'язок між повнозначним дієсловом-присудком (*озивається*) та іменниковим займенником (*їй*). Омонімічними з прийменниками бувають також прийменниково-відмінкові форми іменника, вживані в ролі присудка, як-от утворення *на чолі*, співвідносно за значенням з дієсловом *очолювати*. Про присудкову функцію в реченні утворення *на чолі* свідчить його сполучення з словами-зв'язками типу *стати, ставати, ставити, йти, залишатися*, напр.: *Мати стояла на чолі родини* (Ю. Яновський); *Протягом півстоліття країна Жовтневої революції йде на чолі світового прогресу* (Ком. Укр.). Функцію прийменника утворення *на чолі* виконує тоді, коли вживається при повнозначному дієслові, напр.: *Навесні 1912 року на чолі* невеликої експедиції російський дослідник Володимир Олександрович Русанов *на вітрильно-моторному боті «Геркулес» досяг берегів Шпіцбергену* (Роб. газ.); *Іван Оленчук прибув до броду на чолі цілої валки* (О. Гончар).

Значна кількість прийменників утворюється внаслідок розширення сполучуваності іменника в певній формі (з первинним прийменником чи без) з іншими іменниками. Так виникли, зокрема, прийменники *на ґрунті, на основі, в світлі, під знаком, в дусі, з допомогою, під виглядом, шляхом, коштом* тощо. Відрізнити такі прийменники від омонімічних синтаксичних форм іменників (*ґрунт, основа, світло, знак, дух, допомога, вигляд, шлях, кошт(и)*) можна за певними ознаками. Деякі іменники зберігають синтаксичну властивість власне іменника сполучатись з прикметником, напр.: *Кожний справді художній твір виростає неодмінно на народному ґрунті* (М. Рильський); *«Більшість технічних культур вирощуватиметься на індустріальній основі* (Рад. Укр.); *Може, вперше оце його власна роль на війні постала перед ним у новому світлі* (О. Гончар); *Мирним політичним шляхом врегулювати всі питання у двосторонніх відносинах* (Рад. Укр.); *«Марися звикла до його жартів у такому дусі* (О. Гончар); *Самовидці розповідають, що Дмитро Іванович власним коштом придбав для колективу самодіяльного театру дванадцять костюмів* (І. Шаповал). У наведених прикладах прикметники при іменнику визначають останній як певну синтаксичну форму. Значно важче буває кваліфікувати те чи інше утворення, якщо воно поширене іменником (найчастіше у род. в.). Переконавшись в тому, що це справді синтаксична форма іменника, поширеного іншим іменником, а не прийменник, можна завдяки певним перетворенням, а саме: слід спробувати перетворити відповідну форму іменника з залежним від нього іншим іменником у наз. в. Якщо таке перетворення можливе і при цьому зміст виразу не міняється, то перед нами сполучення повнозначних слів (іменників). Пор.: *Народжений під знаком Терезів* він [князь] намагався урівноважити нове, чуже з старим, своїм (П. Загребельний) і *знак терезів; «З допомогою російського народу наш народ український в боротьбі за Жовтневу революцію дістав собі свободу»* (П. Тичина) і *допомога російського народу; Заява підтверджує готовність СРСР розв'язувати всі спірні міжнародні проблеми шляхом серйозних, рівноправних і конструктивних переговорів* (Рад. Укр.) і *шлях переговорів; Олімпійський рух має на меті виховувати молодь у дусі кращого*

взаєморозуміння і дружби (Рад. Укр.) і дух кращого взаєморозуміння і дружби.

Разом з тим словоформи типу з *допомогою, під виглядом, шляхом, у душі* тощо трапляються в поєднанні з род. в. іменників такої семантики, коли повнозначність слів *допомога, вигляд, шлях* і т. ін. втрачається і утворювані ними словоформи переходять у прийменники, напр.: Активна і свідома участь трудящих в управлінні всіма справами суспільства здійснюється не тільки через державні органи, а й з *допомогою* розгалуженої *мережі* масових громадських організацій (Ком. Укр.); «Визначення зміни фізико-механічних характеристик матеріалів здійснювалось *шляхом оцінки* параметрів вільних затухаючих коливань (Вісник АН УРСР); Більшість [віршів] була витримана *в душі звернення, послання, наказу* (Рад. літературознавство). У наведених прикладах виділені поєднання утворень з род. в. іменників не співвідносяться з формою наз. в. іменників *допомога, шлях, дух*. Тому відповідні форми цих іменників варто кваліфікувати як прийменники.

Отже, формально подібні засоби мови можуть виступати в реченні залежно від синтаксичних зв'язків, граматичної та лексичної сполучуваності і в ролі повнозначних слів, і в ролі прийменників.